

ФОРМУВАННЯ ВИПЕРЕДЖАЮЧОЇ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ І СТИМУЛЮВАННЯ ПРАЦІ

У передмові до виданої в 1999 році російською мовою книги «Прийдешнє постіндустріальне суспільство» Д. Белл пише, що якби Росія досягла внутрішньої стабільності й уникла руйнівних етнічних конфліктів, вона була б готова вступити у постіндустріальну еру раніш, ніж будь-яка інша країна» [1]. Багато в чому це висловлення американського вченого справедливе і стосовно України. Запасами природних ресурсів ми значно поступаємось Росії, але цілком могли б конкурувати з більшістю країн Західної Європи і Японією. За рівнем розвитку науково-технічного потенціалу Україна завжди займала провідні позиції в Союзі [2, с. 121—173]. Ми уникли кривавих і руйнівних конфліктів, пов'язаних із процесом становлення на руїнах СРСР незалежних держав. Шанси незалежної України швидко ввійти до числа найбільш розвинених країн світу були чи не найкращими серед усіх країн Східної Європи, проте вони не реалізовані.

Основні ідеї шокової трансформації системи господарювання були запозичені з успішного досвіду післявоєнного відновлення економіки Німеччини. «З моменту зародження модель соціального ринкового господарства розглядалася не просто як спосіб відбудови зруйнованої війною економіки, але і як стратегічний напрям економічного розвитку... — пише М. Зверяков. — ...Основною ідеєю моделі ...став синтез економічної свободи, гарантованої правовою державою, і соціальної справедливості» [3, с. 123]. Акцент при спробі запозичення цього досвіду для реформування пострадянської економіки був зосереджений на блискавичній зміні формальних інститутів функціонування ринку. В тіні опинився ключовий елемент реформ — людина, система неформальних інституціональних установок, світоглядних основ, ціннісних орієнтирів її поведінки, загалом соціальна сфера життя держави. Про те, наскільки важливий цей аспект проведення економічних перетворень, свідчить висловлення натхненника й лідера економічної реформи в Німеччині Л. Ерхарда. «Все більшою виявляється в ході розвитку капіталізму проблема гармонійної єдності матеріального і людського факторів виробництва, інакше кажучи — капіталу і праці, та поєднання їх у безперерійно працюючу систему залишається незмінною і головною проблемою нашого часу, — пише він у статті «Надзвичайний

шлях». — І хоча сьогодні доводиться лікувати симптоми хвороби, таки не можна випустити з уваги цей кардинальний, головний момент, усвідомлюючи, що розв'язання техніко-організаційних завдань, що ставить перед нами стан грошової системи, є лише базою для консолідації економіки. Надзвичайні заходи для захисту грошової системи можна схвалити лише як придатні на короткострокову перспективу» [3, с. 16].

Надії на швидку і не настільки болісну переорієнтацію загально-визнаних норм і правил господарського життя на вимоги ринку виявилися марними. Більше того, набувши затяжного характеру, трансформаційна криза не тільки не сприяє формуванню інституціональних норм, що відповідають новій системі господарських відносин, вона консервує застарілі соціальні інститути, слугує основою для поширення неефективних, з погляду функціонування економіки в цілому, стійких норм господарської поведінки, так званих «інституціональних пасток». За 1990—1999 роки у разі спаду ВВП майже у 2,5 раза, продуктивності праці — в 1,5, реальна заробітна плата (ЗП) знизилась у 3,6 раза. Реальний грошовий дохід за цей період зменшився в 4,4 раза, реальна ЗП — в 3,8, реальна пенсія — у 6,5. Питома вага ЗП у структурі доходів знизилась з 70,9 % у 1990 році до 49,7 % у 1999 році. Має місце значний розрив між межею малозабезпеченості (311 грн.) і мінімальною ЗП (118 грн.). До того ж слід додати, що реальна межа бідності, за деякими підрахунками, у 2—3 рази перевищує офіційно встановлений рівень. У масовому порядку відбувається приховане, стихійне формування системи соціальних цінностей, далеких не тільки від ринкової, а тим більше постеконOMICHOЇ (ПЕ) системи господарювання, а й узагалі будь-якої системи, здатної забезпечити якщо не розвиток, то хоча б підтримку стабільної життєдіяльності суспільства. У результаті «нові цінності» націлюють на самопоїдання держави як соціального організму.

Цінність визначається нами як відносно стабільне, об'єктивоване, суб'єктивно-психологічне, регулятивне відношення особистості, що формує її світогляд, націленість і характер економічної діяльності. Об'єктивація ціннісного судження визначається, з одного боку, об'єктивним характером потреб забезпечення біологічних основ життєдіяльності людини, з іншого боку — її соціалізацією в процесі виховання і самовиховання як свідомого члена конкретної соціальної спільноти. Суб'єктивно-психологічний зміст ціннісного судження ґрунтується на його індивідуально-особистісному характері, що стосується глибинних психологічних структур регулювання діяльності людини. Ціннісні

відношення особистості є вихідними детермінантами людської поведінки; вони мають регулятивний характер. Ціннісні орієнтації — цілісна, ієрархічна система, складовими якої є працінності первісної громади як основа етносних цінностей, індивідуальні естетичні, індивідуально-колективні моральні, групові, правові, політичні й релігійні, інтегративні екзистенційні та художні цінності. Ціннісна система особистості носить інтегративний, комплексний, комплементарний, цілісний, динамічний характер. «Економічні цінності» є інтегрованим проявом у господарській сфері всього комплексу ціннісних відношень [4].

Ціннісний підхід дає можливість по-новому оцінити характер соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві у ході трансформаційних перетворень економіки. Ціннісна система, що превалює в тому чи іншому господарському укладі, з одного боку, формується під його впливом, з іншого — сама впливає на характер економічних відносин у суспільстві. У процесі розвитку продуктивних сил, еволюції виробничих відносин відбувається поступова, еволюційна зміна основних ціннісних регуляторів поведінки суб'єктів господарювання. Об'єктивований характер цінності вказує на нереалістичність спроб успішного формування цінностей, далеких від характеру властивих тому чи іншому суспільству соціальних відносин. Об'єктивний стан господарської системи визначає особливості переважаючих у суспільстві ціннісних відношень. З іншого боку — цінності мають неабиякий вплив на характер виробничих відносин у суспільстві. У процесі переходу до ринкової системи відбувається відмова від ціннісних відношень, що випливали з соціалістичної системи господарювання. Має місце різке зростання ролі й значення цінностей формованої системи. До них у першу чергу можна віднести такі цінності, як професіоналізм, прагматизм, заповзятливість, власність, багатство [5].

Перехід до ПЕ стадії знаменує собою істотний перегляд ціннісної системи. У сфері господарювання на перший план висуваються комплементарні цінності взаємодії між людьми. Перетворення інформації, знання в найважливіший ресурс виробництва, їхні особливості як об'єкта володіння формують передумови кардинального перегляду відносин власності, її значення як ціннісного орієнтиру людини. Людський розум набуває значення засобу виробництва, найбільш цінованого продукту господарювання, — інновації. Заповзятливість безпосередньо збігається з виробленням нового знання. Творча праця, творчість набувають конкретної, ціннісно-господарчої наповненості. Відкритість до інформації,

нового знання перетворюється у найважливіший ціннісний орієнтир. Здатність до творчості, володіння інформацією стають основою нового стратифікаційного поділу членів суспільства. Все це стає основою подолання відчуження праці. Практичність, прагматизм втрачають свою чисто утилітарну націленість, виявляються в єдиному потоці зі смисложиттєвими цінностями людини.

Парадоксальним результатом впливу післяперебудовних процесів на ціннісну систему стає відхід від зачатків формування елементів післяматеріалістичної мотивації праці, що існували у соціалістичному суспільстві. Можна говорити про те, що відбувається поворот від тенденцій формування системи ціннісних орієнтацій, націлених на ПЕ стадію розвитку, до більш ранньої стадії ринкового господарювання. Результатом цього є ігнорування тими елементами народногосподарського комплексу, які забезпечували можливість і частковий перехід до випереджаючого розвитку економіки слідом за багатьма країнами третього світу, які перейшли до типу наздоганяючого розвитку.

Наздоганяючий розвиток передбачає прискорену вестернізацію традиційного суспільства на основі запозичення інститутів ринкової системи господарювання з тим чи іншим ступенем інтеграції в нього елементів національної господарської культури. Події другої половини 90-х років продемонстрували безперспективність спроб країн, що стали на такий шлях розвитку, приєднатися до числа передових економік. У кращому випадку вони приречені бути в числі вічних «доганяючих». На думку В. Іноземцева, успіхи наздоганяючого розвитку обмежені рамками індустріального виробничого укладу. Ефективність «доганяння» вирішальною мірою обумовлюється застосуванням мобілізаційних методів надходження ресурсів розвитку, а, отже, і мобілізаційними методами управління трудовою активністю. Людина розглядається лише як знаряддя виробництва, засіб для досягнення його цілей. На противагу цим країнам, економіки країн Європейського Союзу і США, втрачаючи мобілізаційний потенціал розвитку, одночасно забезпечили своїм громадянам рівень життя, достатній для формування в їхній свідомості післяматеріалістичних цінностей. Нові цінності забезпечили їм можливість продукувати у зростаючому порядку нові знання і технології, продукт, що перетворюється в основний виробничий ресурс ХХІ століття [7].

На чому ґрунтується ідея про можливість для України повернення від наздоганяючого до випереджаючого типу розвитку? Наша країна все ще має значний ресурсний потенціал розвитку

в напрямку ПЕ суспільства. Це висококваліфіковані кадри у сферах, що визначають шляхи науково-технічного прогресу; традиції самовідданої, колективної, творчої праці; значний науково-технічний потенціал. У суспільній свідомості творчість, знання, можливість отримувати інформацію все ще мають високу ціннісну значимість. Це створює передумови широкого й активного використання можливостей, наданих процесом глобалізації, для взаємовигідного діалогу, запозичення і просування власних інноваційних можливостей у масштабі всієї планети. Ми маємо у своєму розпорядженні значний потенціал таких важливих і дорогих ресурсів, як know how, послуги освіти й охорони здоров'я.

Головна мета і чинний ресурс стратегії випереджаючого розвитку, стверджують А. Бузгалін і А. Колганов, — людина. «Не homo soveticus — пасивний виконавець бюрократичної волі, — пишуть вони в роботі «Пошук стратегії випереджаючого розвитку», — і не традиційний раціональний homo economicus, а homo creator — «людина творча», здатна і бажає орієнтуватися у своїй діяльності не лише на нові цінності й/або матеріальні гарантії, але і — насамперед — на такі мотиви і стимули праці та новаторства, як свобода діяльності і самореалізації, прогрес творчого змісту праці, зростання вільного часу, подолання відчуження людини від влади, власності, іншої людини; як основа і наслідок усього цього — подолання самовідчуження» [8, с. 82].

Ключове значення у формуванні стратегії випереджаючого розвитку набуває забезпечення умов для формування ціннісних відношень «людини творчої». Тривала криза обумовлює особливу складність розв'язання цього завдання в умовах України. Для рядової людини-трудівника в реальних умовах на першому місці виявляються проблеми забезпечення прийнятного мінімального рівня споживання, забезпечення стабільного існування. Але й у цих умовах у держави є можливості для формування такої моделі споживання і соціального захисту, яка націлювала б самим своїм змістом пересічного члена суспільства на активну творчу поведінку в господарській сфері. Ринкова система припускає наявність у держави механізму регулювання діяльності суб'єктів господарювання, здатного стимулювати як на макро-, так і на мікрорівні формування ціннісних відношень, що відповідають потребам забезпечення випереджаючої моделі розвитку економіки.

Центральну роль у формуванні системи цінностей людини праці відіграє її оплата, рівень, форми і методи її виплати. Як-

що для держав, що обрали доганяючий тип розвитку, зниження рівня споживання є найважливішим власним інвестиційним джерелом розвитку економіки, то ні про яке інвестування в розвиток виробництва в наших умовах мови не йде. До того ж уже до початку перебудови мобілізаційні можливості зниження заробітної плати як джерела інвестицій у значній мірі були вичерпані. Потреби формування ціннісної системи, що відповідає рівню розвитку народногосподарського комплексу, висували необхідність підтримки відносно високого життєвого рівня трудящих. Актуальні потреби розвитку виробничої системи стимулювали формування відповідних цінностей. Сьогодні ми маємо справу з кардинально протилежним процесом. Сформовані соціальні відносини ведуть до деформації ціннісної системи, деградації всього виробничого комплексу. Реальними резервами підвищення ціни робочої сили є перехід до інтенсивного шляху розвитку виробництва, макроекономічна стабілізація фінансового та товарного ринків, скорочення виробничих витрат, підвищення продуктивності праці. Серед суто ринкових чинників підвищення реальної заробітної плати важливе місце посідають досконала нормативно-правова і організаційна база її регулювання та розвиток конструктивного соціального партнерства [9, с. 21]. Значним потенціалом має стати поступове підвищення частки заробітної плати у вартості виробленої продукції. Якщо нам не вдасться найближчим часом змінити негативну тенденцію, то замість рівноправного входження в ПЕ співтовариства важко досяжним ідеалом стане для нас перебування в рядах вічно «доганяючих».

Значні можливості формування ПЕ ціннісної системи закладаються різноманіттям форм і методів оплати і стимулювання праці. Методи стимулювання, будучи найбільш поширеним, повсякденним засобом впливу на соціальну активність членів суспільства, не лише стимулюють активізацію трудової діяльності (короткостроковий аспект), але є основою, становим хребтом формування фундаментальних цінностей соціально-економічного життя людини (у довгостроковій перспективі) [6]. Методи стимулювання розрізняються залежно від форми організації і специфіки стимулюючого впливу. Ми ще маємо можливість поступового повернення від методів стимулювання, націлених на формування матеріальних ціннісних мотиваторів, індивідуалізму, обмеженості виробничої активності працівника виконанням регламентованих посадових обов'язків, переорієнтації з поширеної системи стимулювання за місце в

системі управління до методів стимулювання за знання, конкретний трудовий вклад, з поточного на перспективне і довгострокове, з прямих на непрямі, більш активне використання методів стимулювання майбутніх заслуг, методів, що стимулюють якісне підвищення рівня міжособистісних стосунків як фактора виробництва. Все це має сприяти прискореному формуванню ціннісної системи, співзвучної ПЕ стадії, поверненню України до випереджаючої моделі розвитку.

Вища школа, освітянські установи, заклади науки і культури мають змогу і повинні внести свій вклад у вирішення проблеми прискореного формування цінностей нової господарської культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. — М.: Academia, 1999. — 956 с.
2. Куценко В. Ресурсний потенціал сучасної України // Україна на зламі тисячоліть. — К.: МАУП, 2000. — С. 121—173.
3. Зверяков М. І. Шокова модель трансформації економіки України та її наслідки // Трансформація моделі економіки України (Ідеологія, протиріччя, перспективи). — К.: Логос, 1999. — С. 109—155.
4. Эрхард Л. Чрезвычайный путь // Эрхард Л. Полвека размышлений. — М.: Наука/Ордынка, 1996. — С. 15—23.
5. Липов В. В. Ціннісні складові мотивації економічної діяльності людини // Вісник Харківського ун-ту. Економічна серія. — Харків, 2001.
6. Липов В. В. Система ценностных ориентаций как фактор формирования гражданского общества в Украине // Вісник Харківського ун-ту. Серія «Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених м. Харкова». — Харків, 2001. — 506. — С. 12—14.
7. Липов В. В. Стимулирование как фактор становления новых ценностей в системе трудовых отношений // Вісник Харківського ун-ту. Економічна серія. — Харків, 2000. — 482. — С. 150—154.
8. Иноземцев В. Расколотая цивилизация. — М.: Academia/Наука, 1999. — 724 с.
9. Иноземцев В. Пределы догоняющего развития. — М.: Экономика, 2000. — 295 с.
10. Бузгалин А., Колганов А. Поиск стратегии опережающего развития // Философия хозяйства. — М., 1999. — № 3. — С. 78—93.
11. Богиня Д. П., Тимофеев В. О., Шамота В. М. Реформа організації оплати праці в Україні: етапи, шляхи та механізми вдосконалення // Вісник технол. ун. Поділля. Ч. 1. Економічні науки. — Хмельницький, 2001. — № 2. — С. 20—25.